

AUTOREFERAT

1. *Imię i nazwisko:* Tomasz Kawski

2. *Posiadane dyplomy, stopnie naukowe/artystyczne z podaniem nazwy, miejsca i roku ich uzyskania oraz rozprawy doktorskiej.*

a) magister nauk społecznych, Wydział Humanistyczny Wyższej Szkoły Pedagogicznej w Bydgoszczy 1995.

b) magister historii, Wydział Humanistyczny Wyższej Szkoły Pedagogicznej w Bydgoszczy 1996.

c) doktor nauk humanistycznych w zakresie historii, tytuł nadany przez Radę Naukową Wydziału Humanistycznego Akademii Bydgoskiej im. Kazimierza Wielkiego w Bydgoszczy w dniu 15 maja 2001 na podstawie rozprawy: *Ludność żydowska na Kujawach Wschodnich w latach 1918-1945*. Promotorem przewodu doktorskiego był prof. dr hab. Włodzimierz Jastrzębski recenzentami: prof. dr hab. Jerzy Tomaszewski (UW) i prof. dr hab. Mieczysław Wojciechowski (UMK).

3. *Informacje o dotychczasowym zatrudnieniu w jednostkach naukowych/artystycznych.*

1996-1997 młodszy asystent w Instytucie Historii Wyższej Szkoły Pedagogicznej w Bydgoszczy.

1997-2001 asystent w Instytucie Historii Wyższej Szkoły Pedagogicznej w Bydgoszczy (od 2000 w Akademii Bydgoskiej im. Kazimierza Wielkiego).

2002-2015 adiunkt w Instytucie Historii (od 2007 w Instytucie Historii i Stosunków Międzynarodowych) Uniwersytetu Kazimierza Wielkiego (do 2005 w Akademii Bydgoskiej im. Kazimierza Wielkiego).

4. *Wskazanie osiągnięcia* wynikającego z art. 16 ust. 2 ustawy z dnia 14 marca 2003 r. o stopniach naukowych i tytule naukowym oraz o stopniach i tytule w zakresie sztuki (Dz. U. nr 65, poz. 595 ze zm.):*

a) *Tytuł osiągnięcia naukowego/ artystycznego:*

Żydowskie gminy wyznaniowe w II Rzeczypospolitej. Studium historyczno-administracyjne.

b) Autor/ autorzy/tytuł, rok wydania, nazwa wydawnictwa:

Tomasz Kawski, *Żydowskie gminy wyznaniowe w II Rzeczypospolitej. Studium historyczno-administracyjne*, Bydgoszcz: Wydawnictwo Uniwersytetu Kazimierza Wielkiego 2014, ss. 520 (ISBN 978-83-7096-990-5).

c) *Omówienie celu naukowego/ artystycznego ww. pracy/ prac i osiągniętych wyników wraz z omówieniem ich ewentualnego wykorzystania:*

Praca będąca przedmiotem postępowania habilitacyjnego podsumowuje pewien etap prowadzonych od końca lat 90. XX wieku prac nad żydowskimi gminami wyznaniowymi w międzywojennej Polsce. Początkowo zainteresowania koncentrowałem na badaniach regionalnych, z czasem okazało się, że na wiele pojawiających się pytań nie sposób odpowiedzieć bez dotarcia do nowych źródeł i badań komparatystycznych w różnych regionach. W trakcie gromadzenia danych pojawiały się kolejne pytania. Podczas poszukiwania odpowiedzi doszło do konkretyzacji celów badawczych. Z uwagi na niejednoznaczność pojęcia *gmina żydowska* zdecydowałem, że obiektem moich ustaleń będą żydowskie gminy wyznaniowe czyli jednostki samorządu wyznaniowe, które posiadały uznawany przez państwo status formalno-prawny. Tym samym mogłem zwrócić uwagę na szereg zagadnień szczegółowych, które w dotychczasowych opracowaniach nie były poruszane lub omawiano je w niewielkim stopniu. Dotyczyło to zwłaszcza uchwycenia relacji zwrotnych między strukturami państwa a żydowskimi gminami wyznaniowymi. Istotny pozostawał także kontekst procesów modernizacyjnych i unifikacyjnych dokonujących się w Polsce po 1918 roku, których podmiotem były także gminy. Ważną rolę odgrywało zwrócenie uwagi na kwestie proceduralne związane z funkcjonowaniem gmin, niezależnie od tego, czy były to działania narzucane przez ustawodawcę, czy generowane oddolnie przez struktury gminnej administracji. Kolejne zagadnienie wiązało się z wdrażaniem założeń polityki narodowościowej państwa wobec gmin żydowskich w postaci np. postępującej standaryzacji ustrojowej, uwzględnianiu regionalnych uwarunkowań czy tolerowaniu szeregu odmienności proceduralnych.

Podstawowymi źródłami informacji, do których odwoływano się w pracy były dokumenty archiwalne i publikowane źródła prawa. Wykorzystano różnorodne typy dokumentów i akt archiwalnych, zawierających opisy funkcjonowania żydowskich gmin wyznaniowych. Zniszczenie większości dokumentacji wytworzonej przez poszczególne gminy żydowskie w latach drugiej wojny światowej spowodowało, że skupiono się na materiałach, jakimi dysponowały organy sprawujące funkcje kontrolne i nadzorcze, czyli władze państwowe różnych szczebli. Szczególnie pomocne były zespoły archiwalne

poszczególnych starostw powiatowych, urzędów wojewódzkich, władz miejskich, zwłaszcza w przypadku pewnych typów źródeł np. lustracji gmin, budżetów gmin, protokołów posiedzeń rad i zarządów, sprawozdań z działalności rozmaitych gminnych instytucji. Pozwalały na przełamanie pewnego schematyzmu, wynikającego z jednostronności dokumentów wytwarzanych przez struktury państwa, które rozpatrywały funkcjonowanie gmin „z zewnątrz”. Jednak należy uwzględnić okoliczność, że wiele z tych dokumentów generowały same gminy, przesyłając je następnie organom administracji państwowej różnych szczebli. Dużą wartość poznawczą prezentowały dokumenty wytworzone przez administrację poszczególnych gmin żydowskich z różnych części Polski. Pozwoliły poznać funkcjonowanie gmin „od wewnątrz”. Jednak tylko w kilku przypadkach (np. Lwów, Kraków, Bydgoszcz) można uznać stan ich zachowania za dobry. Na ogół przetrwały fragmentarycznie, co ograniczało pola poznania. Kwerendę archiwalną przeprowadziłem w 34 archiwach działających na terenie Polski, Ukrainy, Litwy, Izraela, Niemiec. Szczególnie wartościowe zbiory, niewykorzystywane dotychczas przez polskich historyków, znajdowały się w archiwach ukraińskich (Iwano Frankowsk, Tarnopol, Łuck, Lwów) oraz litewskich (Wilno). Przedstawione w monografii wnioski sformułowałem w oparciu o kwerendę 149 różnorodnych zespołów archiwalnych. Poza dokumentacją archiwalną ważną rolę odegrały różnorodne wydawnictwa o charakterze źródłowym, źródła prawa, publikacje oraz, w mniejszym stopniu, żydowska prasa i wydawnictwa periodyczne. Całość uzupełniono istniejącą literaturą przedmiotu, zwłaszcza w przypadku, gdy autorzy poszczególnych tekstów opisywali funkcjonowanie gmin na większych połaciach międzywojennej Polski lub poruszali zagadnienia szczegółowe.

Chronologicznie praca obejmuje okres istnienia państwa polskiego w okresie międzywojennym w latach 1918-1939. Cezurę początkową, czyli rok 1918, należy potraktować umownie z uwagi na fakt, że odzyskiwanie przez Polskę niepodległości po pierwszej wojnie światowej pozostawał rozciągnięty, tak w czasie (1914-1922), jak i w przestrzeni (1918-1923). Granice Polski ewoluowały pomiędzy 1918 a 1922 rokiem, by ostatecznie w 1923 roku granica wschodnia została oficjalnie uznana na arenie międzynarodowej za granicę państwową. Datę końcową umownie wyznacza dzień wybuchu wojny polsko-niemieckiej 1 września 1939 roku. Symbolicznie wskazana data wyznaczała początek końca istnienia na ziemiach polskich struktur żydowskich gmin wyznaniowych, zrywając z sięgającą setek lat tradycją osadniczą.

Praca składa się z sześciu rozdziałów. W pierwszym przedstawiono rys historyczny rozwoju żydowskiego samorządu gminnego na ziemiach polskich od średniowiecza po

pierwszą wojnę światową. Wypracowane wzorce postępowania gminnej administracji zarządzającej gminami, mimo zmieniających się uwarunkowań formalno-prawnych w latach rozbiorów, wykazywały zdolności adaptacyjne do nowych warunków. Wyraźnie świadczą o tym losy gmin żydowskich w latach I wojny światowej i po jej zakończeniu. Kwestie te stały się przedmiotem refleksji w kolejnych częściach pracy.

Rozdział drugi poświęcono zagadnieniu rozmieszczeniu gmin żydowskich w przestrzeni geograficznej i administracyjnej międzywojennej Polski. Przedstawiono w nim działania władz polskich, zmierzające do określenia lokalizacji, liczebności, statusu prawnego, sytuacji ekonomicznej. Po zebraniu niezbędnych informacji przystąpiono do przygotowania planów reform w województwach zachodniej i wschodniej Polski. Na początku lat 20. XX wieku liczbę gmin działających w granicach Polski można określić na 770-780. Najmniej było ich w województwach śląskim (20) i pomorskim (27), najwięcej w byłej Kongresówce (388) i Małopolsce (252). W 1927 roku utworzono 136 nowych gmin w województwach: poleskim, nowogródzkim, wileńskim, wołyńskim i częściowo białostockim. Tym samym liczba gmin wzrosła do 900-910. Niebawem zmniejszyła się w wyniku reform 1932 roku na terenie województw pomorskiego i poznańskiego do 818, w tym wielkich, tj. liczących ponad 5 tys. członków było 81 i 737 małych. W 1939 roku liczba gmin wzrosła do 825. Najwięcej gmin wielkich funkcjonowało w województwach: warszawskim (14) i lwowskim i łódzkim (po 10). Wielkości te podlegały zmianom za sprawom reform administracji terytorialnej szczebla powiatowego czy wojewódzkiego. Typologię gmin zestawiono z sytuacją demograficzną ludności żydowskiej. Tworzenie i likwidowanie gmin wpisywało się w proces ujednoczenia i usprawniania funkcjonowania państwa. Jednocześnie władze bardzo ostrożnie ingerowały w strukturę istniejącej sieci gminnej. Tym ostatnimi zagadnieniami szerzej zajęto się w rozdziale trzecim.

O tworzeniu i likwidowaniu gmin decydowało wiele przesłanek. Część z nich wiązała się z założeniami polityki narodowościowej i wolą polityczną władz różnych szczebli, inne pozostawały pochodną często żywiołowo dokonujących się zmian demograficznych, ekonomicznych oraz fizjograficznych. Władze niezwykle ostrożnie odnosiły się do wszelkich zmian istniejącego status quo gmin. Wynikało to z zasady unikania zadrażnień, zwłaszcza w sytuacji, gdy państwo w 1919 roku usankcjonowało podmiotowość działających już gmin na terenie byłej Kongresówki. Zapoczątkowało także proces porządkowania relacji z poszczególnymi kościołami/wyznaniami oraz usankcjonowało procesy sprzyjające demokratyzacji funkcjonowania żydowskich gmin wyznaniowych. Uregulowań wymagała sytuacja na terenach wschodnich (województwa: wołyńskie, wileńskie, nowogródzkie,

poleskie), gdzie gminy żydowskie formalnie nie istniały, lub zostały powołane w latach 1918-1920 przez władze ukraińskie, litewskie, czy też w wyniku oddolnych inicjatyw środowisk syjonistycznych. Na tych terenach wypracowano szczegółowe kryteria, które miano stosować przy tworzeniu gmin. Preferowano tworzenie gmin większych liczących 3-4 tys. osób, miejscowości będące siedzibami gmin musiały dysponować odpowiednią infrastrukturą gwarantującą wypełnianie posług religijnych. Uwzględniano także kryteria komunikacyjne, gospodarcze, społeczno-ekonomiczne. W konfrontacji z realiami województw północno-wschodniej Polski czy Wołynia ich wypełnienie było dalekie od założeń. Lokalne władze reprezentowane przez starostów i wojewodów poszukiwały kompromisów, preferując jednak zasadę unikania rozdrabniania gmin. Stąd ich mniejsza liczba na wschodzie i zachodzie. Po ukonstytuowaniu w końcu lat 20. XX wieku gmin na wschodzie Polski nowe tworzone sporadycznie, rygorystycznie przestrzegając kryterium zdolności do samofinansowania działalności, odpowiedniej liczby ludności i posiadania infrastruktury. Niechętnie decydowano się na likwidację gmin, nawet jeśli były one niewielkie. Nie chciano antagonizować lokalnych społeczności i osłabiać pozycji środowisk ortodoksyjnych przychylnie odnoszących się do władz państwowych. Wyjątkiem były województwa poznańskie i pomorskie, gdzie czynniki demograficzne i organizacyjne spowodowały gruntowną reorganizację istniejących struktur gminnych.

Rozdział czwarty zawiera opis statusu prawnego żydowskich gmin wyznaniowych. Punktem wyjścia stały się wprowadzone w 1916 roku przez okupacyjne władze niemieckie na terenie generalnego gubernatorstwa warszawskiego przepisy określające zasady funkcjonowania żydowskiego samorządu wyznaniowego. W niepodległej Polsce, po drobnych zmianach, stały się, z dniem 7 lutego 1919 roku, obowiązującymi na terenach początkowo byłego Królestwa Kongresowego, a z czasem na pozostałych ziemiach polskich. Proces standaryzacji ustrojowej trwał praktycznie do lat 30. XX wieku. Do tego czasu obowiązywały przepisy zaborcze np. w przypadku zaboru austriackiego z 21 marca 1890 roku, pruskiego z 23 lipca 1847 roku, które w wielu aspektach szczegółowych uzupełniano nowo stanowionymi przepisami. W przypadku województwa śląskiego aż do wybuchu wojny w 1939 roku tamtejsze gminy żydowskie rządziły się niemieckim prawodawstwem. Władze, wbrew przyjętym zapisom z 1919 roku, nie wprowadziły trójszczeblowego żydowskiego samorządu, co powodowało, że administracja państwowa posiadała pełną kontrolę nad działalnością gmin. Jednym ze skutków były oddolne inicjatywy środowisk żydowskich (gminy, partie polityczne, organizacje zawodowe) do wyłaniania rozmaitych gremiów przedstawicielskich w różnych częściach Polski.

Poza ramowymi przepisami określającymi status gmin wyznaniowych, stopniowo regulowano wiele zagadnień szczegółowych istotnych z punktu widzenia funkcjonowania gmin. Wprowadzono przepisy zmierzające do poprawy stanu sanitarnego łaźni rytualnych, rzeźni, domów modlitw, ujednoczenia zasad prowadzenia księgowości, rachunkowości, gospodarki finansowej, wszelkiej dokumentacji urzędowej, spraw stanu cywilnego, kwestii językowych, statusu rabinów, nauczycieli w szkołach żydowskich. Działania te wpisywały się w szeroko rozumiany proces modernizacji administracji. Jednocześnie władze swoimi działaniami, mniej lub bardziej świadomie, spowalniały te procesy sankcjonując przepisy dyskryminujące ludność żydowską. Niektóre z nich bezpośrednio rzutowały na funkcjonowanie gmin, jak miało to miejsce np. z przepisami o zakazie uboju rytualnego czy obrocie mięsem pochodzącym z uboju rytualnego.

Niezależnie od rozwiązań narzucanych przez ustawodawcę, władze wielu gmin samodzielnie zabiegały o usprawnienie funkcjonowania własnej administracji i podległych im agend. Działania tego typu prowadziły głównie gminy największe takie jak Warszawa, Wilno, Kraków, Łódź, Lwów. Wypracowane przez nie rozwiązania często powielały gminy mniejsze. Dotyczyło to np. spraw związanych z funkcjonowaniem rabinatów, rozmaitych regulaminów (np. cmentarnego, obrad zarządu gminy), pobierania opłat za czynności urzędowe. Niezależnie od postępującej modernizacji i standaryzacji, jak wykazywała praktyka, wiele szczegółowych rozwiązań opierało się na przepisach odziedziczonych po państwach zaborczych lub pozostawało w kształcie wynikającym z wieloletnich tradycji funkcjonowania żydowskich gmin na ziemiach polskich.

Spostrzeżenia te potwierdzają informacje zawarte w dwóch kolejnych rozdziałach. Rozdział piąty został poświęcony przedstawieniu sytuacji finansowej i majątkowej gmin. Z uwagi na występujące istotne rozbieżności regionalne, informacje odnoszące się do kwestii finansowych i budżetowych zilustrowano odrębnie dla terenów byłego zaboru pruskiego oraz pozostałym ziem. Najbardziej interesującym fragmentem tej części pracy jest podjęcie próby oszacowania majątku, jakimi dysponowały gminy w międzywojennej Polsce. Pomędzy gminami występowały olbrzymie różnice w poziomie zamożności. Uogólniając można zauważyć, że gminy w województwach zachodnich, mimo że stosunkowo nieliczne, dysponowały pokaźnymi majątkami. Gminy największe były zamożniejsze z uwagi na fakt, że w skład gminnego majątku wchodziło wiele rozmaitych nieruchomości. Jednocześnie były najbardziej zadłużone. Istniały bardzo wyraźne różnice regionalne pomiędzy np. gminami z województw tarnopolskiego, kieleckiego czy pomorskiego. Minimalną wielkość majątku gminnego w końcu lat 30. XX wieku można oszacować na 91-93 mln zł przy uwzględnieniu,

że nie dysponujemy odpowiednimi danymi dla gmin największych, liczących powyżej 50 tys. członków. Podobnie zadłużenie gmin można ocenić na 15,5-16 mln zł.

Rozdział ostatni poświęcono przedstawieniu różnych aspektów funkcjonowania gminnej administracji, w działalności której przeplatały się aspekty świeckie z religijnymi, centralizm z decentralizacją, wypełnianie funkcji samorządu wyznaniowego z zadaniami zlecanymi przez administrację państwową. Omówiono w nim sposób organizacji i działalność organów zarządzających gminami (zarządów, rad, komisji), dokonano kategoryzacji urzędników w nich pracujących oraz w wyspecjalizowanych agendach jak np. rabinaty, szkoły, szpitale, łaźnie (podrozdział 6.1). Wypełniając bieżące obowiązki, władze wielu gmin zaczęły zabiegać o usprawnienie działalności. Wyrazem tego zjawiska było tworzenie wewnętrznych procedur związanych z obiegiem dokumentów, używanego języka, zwracanie uwagi na profesjonalizm urzędników. Wprowadzane reformy nie zawsze służyły racjonalizacji np. zatrudnienia zwłaszcza w gminach zdominowanych przez środowiska ortodoksyjne. Kwestiom tym poświęcono jeden z podrozdziałów (6.2). Szczegółowe omówienie działalności zarządów i rad gminnych zostało przedstawione w kolejnym fragmencie. O ich skuteczności decydowały czynniki nie tylko o charakterze organizacyjnym czy kadrowym, ale także obiektywne związane z sytuacją ekonomiczną, wewnętrznym skonfliktowaniem elit oraz oddziaływaniem władz państwowych. Te ostatnie często odwoływały się do stanowienia zarządów komisarycznych. Władze gmin w bieżącej działalności tworzyły różnorodne agendy (komisje, komitety, sekcje, biura), które zajmowały się rozwiązywaniem bieżących problemów. Niektóre miały charakter stały, zwłaszcza, gdy dotyczyło to stałej infrastruktury gminnej. Inne powoływano tymczasowo. Szczególną rolę w działalności gmin odrywali rabini i rabinaty. Ich statusowi formalno-prawnemu, działalności poświęcono podrozdział 6.4. Poza usankcjonowanymi organizacyjnie zadaniami zwrócono uwagę na kwestie dotychczas najczęściej pomijane, takie jak udział rabinów w wewnętrznych sporach na tle religijnym, politycznym, personalnym, odwoływanie się do wsparcia państwowych urzędników. Rabini odgrywali także ważną rolę w kreowaniu, na szczeblu tak centralnym jak i lokalnym, polityk narodowościowych. Omówieniu działalności poszczególnych grup urzędników gminnych służy podrozdział 6.5. w większości poświęcony gminnej infrastrukturze, która w różnych gminach była mniej lub bardziej rozbudowana. Zwrócono uwagę szczególnie na grupy pracowników związanych z zapewnianiem dostępu do koszernej żywności, łaźni rytualnych, cmentarzy, muzeów, archiwów, bibliotek, szpitali, ambulatoriów, przytułków, domów dziecka, szkół.

Gminy, zwłaszcza największe: warszawska, wileńska, lwowska, reprezentowały całą społeczność Żydów polskich na arenie międzynarodowej. Był to skutek nie tylko charakteru żydowskiej diaspory w Polsce, ale także braku odpowiednich struktur centralnych. Przypomnieć w tym miejscu należy, że władze polskie pozostawiły samorząd żydowski tylko na najniższym szczeblu tj. żydowskich gmin wyznaniowych. Zagadnieniom tym poświęcono ostatni podrozdział 6.6.

Istotnym uzupełnieniem prezentowanych w książce treści jest 30 tabel, 34 ryciny, jedna mapa poglądowa, słownik pojęć oraz 13 aneksów. Te ostatnie porządkują szereg szczegółowych informacji odnoszących się np. do wykazu istniejących wiosną 1939 roku gmin (Aneks 1. – 1.16), ich sytuacji demograficznej i majątkowej (Aneksy 2, 3, 4, 5, 8). Można je także traktować jako publikację źródeł, które traktują o wewnętrznych aspektach funkcjonowania gminnej administracji (Aneksy: 6, 7, 9, 10, 11, 12, 13).

5. Omówienie pozostałych osiągnięć naukowo - badawczych (artystycznych).

Zainteresowania badawcze koncentruję głównie na problematyce dziejów ludności żydowskiej na ziemiach polskich w XX wieku. W początkowym okresie działalności uwagę koncentrowałem na małomiasteczkowych społecznościach na Kujawach i ziemi dobrzyńskiej. Efektem prac było opublikowanie kilku artykułów chronologicznie obejmujących okres międzywojenny (1918-1939), drugiej wojny światowej i kresu powojennego. Kilka z nich zapoczątkowało właściwe badania nad problematyką żydowską na tych terenach. Należy do nich zaliczyć między innymi teksty: *Ludność żydowska na Kujawach wschodnich i w ziemi dobrzyńskiej w okresie międzywojennym (1918-1939)*, „Zapiski Kujawsko-Dobrzyńskie”, 1999, t. 13, s. 127-178; *Ludność żydowska w Przedczu w okresie międzywojennym (1918-1939)*, „Studia Historyczne. Zeszyty Naukowe WSP w Bydgoszczy”, 2000, z. 6, s. 35-52; *Mniejszości narodowe i wyznaniowe w Radziejowie i okolicach*, [w:] *Radziejów poprzez stulecia*, pod red. Dariusza Karczewskiego, Włocławek-Radziejów 2002, s. 253-272; *Z dziejów żydowskiego samorządu w II Rzeczypospolitej. Żydowskie gminy wyznaniowe na Kujawach wschodnich w latach 1918-1939*, [w:] *Demokracja i samorządność na Kujawach i Pomorzu w dobie nowożytnej*, pod red. Zdzisława Biegańskiego i Włodzimierza Jastrzębskiego, Bydgoszcz 2004, s. 77-130.

Stopniowo zacząłem poszerzać obszar badawczy, tak w ujęciu chronologicznym, geograficznym jak i rzeczowym, czego efektem były publikacje: *Mniejszość żydowska w*

województwie pomorskim (bydgoskim) w latach 1945-1956, [w:] *Kujawy i Pomorze w latach 1945-1956. Od zakończenia okupacji niemieckiej do przełomu październikowego*, pod red. Włodzimierza Jastrzębskiego i Mirosława Krajewskiego, Włocławek 2001, s. 205-228; *Dzieje osadnictwa żydowskiego na Kujawach. Zarys problematyki*, [w:] *Sześć narodów... Pięć kultur... Jedno miasto... Wspólne losy...*, pod redakcją Andrzeja Cieśli, Aleksandrów Kujawski 2008, s. 27-76.

Niektóre z artykułów (*Bydgoscy Żydzi w „Alfabetycznym wykazie Żydów polskich ocalałych z II wojny światowej” z 1947 r.*, „Kronika Bydgoska”, 1999, t. 19, s. 213-221; *Żydzi z Kujaw, ziemi dobrzyńskiej i Bydgoszczy ocaleni z Shoah. Przyczynek do poznania struktury społeczno-zawodowej, zmian osadniczych oraz migracji ludności żydowskiej w Polsce po II wojnie światowej*, [w:] *Wrzesień 1939 roku i jego konsekwencje dla ziem zachodnich i północnych Drugiej Rzeczypospolitej*. Studia pod red. Ryszarda Sudzińskiego i Włodzimierza Jastrzębskiego, Toruń-Bydgoszcz 2001, s. 365-392) powstały dzięki kwerendom niewykorzystywanych wcześniej materiałów i źródeł np. zdeponowanych w Żydowskim Instytucie Historycznym w Warszawie (zespoły archiwalne: Archiwum Podziemnego Getta Warszawskiego – tzw. Archiwum Ringelbluma, American Joint Distribution Committee; Centralnego Komitetu Żydów Polskich, Towarzystwa Społeczno-Kulturalnego Żydów Polskich, Żydowskiej Gminy Wyznaniowej Włocławek czy kwerendzie wielotomowego *Alfabetycznego wykazu Żydów polskich ocalałych z II wojny światowej*), Bibliotece Wyższego Seminarium Duchownego we Włocławku, rozmaitych placówkach muzealnych. Efektem prac było dokonanie wstępnej inwentaryzacji ocalałych obiektów kultury materialnej, z kategorii „judaica” na terenie województwa kujawsko-pomorskiego. Problematykę przybliżono w publikacjach: *Małomiasteczkowe judaica z Kujaw (XVIII-XX w.)*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej”, 1999, nr 3-4, s. 451-466; *Katalog zabytków kultury żydowskiej w województwie kujawsko-pomorskim* (tekst zwarty), pod redakcją Huberta Czachowskiego, Justyny Słomskiej-Nowak, Toruń 2011 „Urząd Marszałkowski Województwa Kujawsko-Pomorskiego, ss. 96; *Judaica kujawsko-pomorskie i ich przydatność w edukacji regionalnej*, [w:] *Nauczanie historii na miarę XXI wieku. Region-Patriotyzm-Edukacja*, pod redakcją Zdzisława Biegańskiego i Teresy Maresz, Bydgoszcz 2010, s. 54-69.

W tym obszarze moich zainteresowań znalazło się kilka tekstów, które są w pełni nowatorskie. Są to publikacje źródeł ilustrujących sytuację majątkową gmin żydowskich w międzywojennej Polsce (*Inwentarze gmin żydowskich z Pomorza i Wielkopolski wschodniej w latach 1918/20-1939*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej”, 2006, nr 3-4, s. 73-96; *Inwentarze gmin żydowskich z terenu centralnej i zachodniej Polski w okresie*

międzywojennym (1918-1939), cz. 1, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej”, 2008, nr 1, s. 65-90; *Inwentarze gmin żydowskich z terenu centralnej i zachodniej Polski w okresie międzywojennym (1918-1939)*, cz. 2, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej”, 2010, nr 2, s. 267-292). Złożyłem do druku, także na łamach „Kwartalnika Historii Kultury Materialnej”, kolejny tekst poświęcony temu zagadnieniu, który bazuje na kwerendzie archiwaliów ukraińskich i wileńskich (*Sytuacja majątkowa żydowskich gmin wyznaniowa w województwach wschodnich II Rzeczypospolitej*). Do tej grupy publikacji należy także zaliczyć interdyscyplinarną pracę mającą dwa wydania (Bydgoszcz 2008, wyd. 1 i Toruń 2011, wyd. 2), pt. *Żydzi w Fordonie. Dzieje. Kultura. Zabytki*. Zbiór studiów pod reakcją Tomasza Kawskiego. Obok omówienia wątku historycznego, którego byłem współautorem (*Żydzi w Fordonie. Zarys dziejów*, s. 8-75) pojawiły się teksty odnoszące się do badań archeologicznych, archiwistycznych, architektonicznych i dendrochronologicznych. Tego typu wielopłaszczyznowej analizy dziejów niewielkiej społeczności żydowskiej i opisu wygenerowanej przez nią kultury materialnej w dotychczasowej literaturze przedmiotu nie prowadzono.

Niejako naturalną konsekwencją prowadzonych prac związanych z upamiętnianiem przeszłości, było nawiązanie, w latach 2008-2012, współpracy ze Stowarzyszeniem Żydowskiego Instytutu Historycznego w Polsce. Pisałem teksty, które zamieszczono na portalu „Wirtualny Sztetl” (<http://www.sztetl.org.pl/pl/cms/wiecej-o-projekcie/>). Pozwoliły one mu zaistnieć i rozwinąć działalność w przestrzeni nowoczesnych multimediiów. Portal w 2012 roku w formie darowizny został przekazany Muzeum Historii Żydów Polskich. Owocna współpraca z muzeum jest kontynuowana. W pierwszym okresie działalności na potrzeby portalu napisałem ponad 100 tekstów opatrzonych odpowiednim aparatem naukowym, w kolejnym około 50. Z portalu dziennie korzysta 2 tys. czytelników, a w skali roku 2 mln. Jest to tym samym jedno z najważniejszych, internetowych, weryfikowalnych, źródeł informacji o dziejach społeczności żydowskich na ziemiach polskich, w granicach sprzed 1939 roku publikowanych w języku polskim i angielskim. W ostatnich tygodniach Muzeum podjęto działania zmierzające do udostępnienia czytelnikom na portalu „Wirtualny Sztetl” przywoływanej już publikacji *Żydzi w Fordonie. Dzieje. Kultura...*

W latach 2011-2012 roku, wspólnie z dr Anetą Głowacką-Penczyńską (UKW, Bydgoszcz) i dr Witoldem Mędykowskim (Yad Vashem, Jerozolima) na zlecenie „Dr Tuvie Horev and Familii Rachvalsky Foundation” (Izrael-USA), przy pośrednictwie Muzeum Historii Żydów Polskich, prowadziłem, w ramach grantu, badania nad dziejami społeczności żydowskiej w Kleczewie. Wyniki badań zostały upowszechnione w postaci monografii *The*

First to be Destroyed. The Jewish Community of Kleczew and the Beginning of the Final Solution "Academic Studies Press", Boston 2015, ss. 628. Jest to wydawnictwo nawiązujące do tradycji publikowania tzw. ksiąg pamięci. Jej wyjątkowość polega także i na tym, że powstała w oparciu o kwerendę praktycznie wszystkich źródeł polskich, izraelskich i amerykańskich, od okresu wczesnonowożytnego po współczesność. Obok warstwy poznawczej związanej z dziejami miejscowej społeczności żydowskiej, ujęto w niej szereg wątków biograficznych, śledząc losy poszczególnych rodzin i pojedynczych osób przez bez mała 200 lat aż do tragicznego końca w latach drugiej wojny światowej.

W trakcie prowadzonych badań zwróciłem uwagę na wiele cech specyficznych, jakimi charakteryzowały się żydowskie społeczności na obszarach pogranicznych, tak w ujęciu granic zewnętrznych państwa, jak i wewnętrznych, na styku różnych regionów geograficzno-historycznych, kulturowych. Poczynione wcześniej na polskim gruncie spostrzeżenia znalazły potwierdzenie w kwerendzie materiałów zdeponowanych w archiwach izraelskich w 1999 roku. Pierwszą próbą uogólnienia była przygotowana w 2001 roku rozprawa doktorska pt. *Ludność żydowska na Kujawach Wschodnich w latach 1918-1945* (maszynopis). Ustalenia zostały następnie zestawione z innymi ościennymi ziemiami, czego efektem było opublikowanie monografii: *Kujawsko-dobrzyńscy Żydzi w latach 1918-1950*, Toruń 2006, ss. 354; *Gminy żydowskie pogranicza Wielkopolski, Mazowsza i Pomorza w latach 1918 – 1942*, Toruń 2007, ss. 457; *Gminy żydowskie pogranicza Wielkopolski, Mazowsza, Małopolski i Śląska w latach 1918-1942*, Toruń 2008, ss. 402. Pierwsza z nich prezentuje w sposób kompleksowy dzieje społeczności żydowskich na Kujawach i w ziemi dobrzyńskiej w okresie międzywojennym (1918/20-1939), drugiej wojny światowej (1939-1945) i pierwszym okresie powojennego osadnictwa 1945-1950. Aby móc należycie wskazać na cechy pograniczności, monografia terytorialnie dotyczyła historycznych Kujaw i ziemi dobrzyńskiej, czyli sprzed rozbiorów.

Dwie pozostałe monografie stanowią rodzaj leksykonu, w którym według ujednoliconego schematu (demografia, struktura społeczno-zawodowa, życie gospodarcze, społeczne, polityczne, kulturalne) opisano dzieje ponad 80 żydowskich gmin wyznaniowych leżących w powiatach: bydgoskim, inowrocławskim, kaliskim, kolskim, konińskim, kutnowskim, lipnowskim, łęczyckim, mogileńskim, niezawskim, rypińskim, sieradzkim, słupeckim, szubińskim, tureckim, włocławskim, wyrzyskim) w okresie międzywojennym i drugiej wojny światowej, do Zagłady miejscowych społeczności, jaka dokonała się w latach 1939-1942.

Poczynione ustalenia dla obszarów zachodniej i centralnej Polski zacząłem zestawiać z innymi regionami międzywojennej Polski. Było to możliwe dzięki systematycznym kwerendom archiwalnym, jakie prowadziłem na terenie Polski oraz głównie Ukrainy (w latach 2002-2013), Litwy (2009-2011).

Ich wynikiem jest prezentowana monografia *Żydowskie gminy wyznaniowe w II Rzeczypospolitej. Studium historyczno-administracyjne* mająca być przedmiotem przeprowadzenia przewodu habilitacyjnego. Jej napisanie poprzedził inny tekst wstępnie porządkujący zagadnienia związane z funkcjonowaniem żydowskiej administracji gminnej *Funkcjonowanie struktur biurokratycznych gmin żydowskich centralnej i zachodniej Polski w latach 1918-1939*, [w:] *Dzieje biurokracji na ziemiach polskich*, t. 1, pod redakcją Artura Góraka, Ireneusza Łucia i Dariusza Magiera, Lublin-Siedlce 2008, s. 491-526.

Na marginesie większych tekstów traktujących o pograniczności napisałem kilka artykułów, które uwzględniają różne wątki kulturowe (*Mniejszość żydowska na Krajnie w XIX i XX wieku*, [w:] *Dziedzictwo kulturowe na Krajnie i Pałukach. Wybrane problemy z dziejów Krajny Nakielskiej (związki Krajny z Pałukami)*, Nakło nad Notecią 2004, s. 217-245; *Spoleczność żydowska na pograniczu kujawsko-wielkopolskim w XX wieku*, [w:] *Z dziejów pogranicza kujawsko-wielkopolskiego. Zbiór studiów* pod red. Dariusza Karczewskiego, Strzelno 2007, s. 161-187; *Bydgoscy Żydzi i ich kultura*, [w:] *Bydgoszcz. Miasto wielu kultur i narodowości*, pod red. Katarzyny Grysińskiej, Włodzimierza Jastrzębiego, Alberta S. Kotowskiego, Bydgoszcz 2009, s. 216-231; *Spoleczność żydowska w Bydgoszczy po II wojnie światowej*, „Kronika Bydgoska”, 2009 (2010), t. 31, s. 139-166; *Spory i konflikty polsko-żydowskie na Kujawach i Pomorzu w XX wieku*, [w:] *Konflikty i spory w regionie kujawsko-pomorskim*. Pod redakcją: Michała Białkowskiego, Zdzisława Biegańskiego, Wojciecha Polaka, Toruń 2013, s. 53-97).

Początkowo pobocznym, a z czasem, jak się okazało obiecującym nurtem badań, była analiza nie tylko materiałów traktujących o funkcjonowaniu żydowskich gmin wyznaniowych w okresie międzywojennym, ale także związanych z istnieniem żydowskich młodzieżowych organizacji syjonistycznych. Na dokumenty te natknąłem się krótko po tym, kiedy ukraińskie służby archiwalne je odtajniły i udostępniły. Organizacje te zajmowały się realizacją idei produktywizacji ludności żydowskiej, emigracji do Palestyny i prowadzeniem kibuców. Problematyka ta, w odniesieniu do polskiej historiografii, jest całkowicie nieznaną. Wypełnieniu luki służyło opublikowanie dwóch artykułów: *O kibucach, hachszarze i produktywizacji w Drugiej Rzeczypospolitej uwag kilka*, [w:] *Ludzie, idee, wojny. Studia z dziejów Europy Środkowowschodniej. Księga Pamiątkowa z okazji 70. rocznicy urodzin*

Profesora Włodzimierza Jastrzębskiego, red. Tomasz Kawski i Jacek Maciejewski, Bydgoszcz 2009, s. 231-243 oraz *Działalność Żydowskich Organizacji Skautowych „Hanoar Haiwri” i „Haonar Hacijoni” na ziemiach polskich w latach 1928-1939*, [w:] *Interpretatio Rerum Gestarum. Studia ofiarowane Profesorowi Januszowi Ostoją-Zagórskiemu w 70. rocznicę urodzin*. Redakcja: Aleksander Jankowski, Jacek Maciejewski, Bydgoszcz 2013, s. 233-255. Podjęte w tym zakresie badania są kontynuowane i w nieodległej przyszłości zostaną zmaterializowane w przygotowywanej monografii.

Odrębnym obszarem zainteresowań jest szeroko rozumiana biografistyka związana głównie z postaciami z obszaru Kujaw, ziemi dobrzyńskiej i Pomorza Gdańskiego. Nie dotyczy ona jednak znanych postaci, lecz raczej jest ukierunkowana na osoby lub środowiska nieznane lub marginalizowane. Wśród tej grupy publikacji mogę wymienić np. *Wspomnienia o Włocławku Józefa Adolfa Poznańskiego „Zapiski Kujawsko-Dobrzyńskie”*, 2007, t. 22, s. 161-182. Text powstał na bazie maszynopisu odnalezionego w Beth Hatefutsoth Museum of the Jewish Diaspora w Tel Awiwie. Trzy inne artykuły (*Rabini na Pomorzu, Kujawach i ziemi dobrzyńskiej w latach 1918/20-1939*, [w:] *Miscellanea Pomorskie. Studia z dziejów Pomorza Zachodniego i Nadwiślańskiego*. Pod redakcją Wojciecha Skóry, Słupsk 2008, s. 88-107; *Twórcy i animatorzy muzyki wyznania mojżeszowego na Kujawach w XIX i XX wieku*, [w:] *Twórcy i animatorzy muzyki na Pomorzu i Kujawach*, Bydgoszcz 2002, s. 147-158; *Właściciele ziemscy wyznania mojżeszowego na Kujawach i ziemi dobrzyńskiej*, [w:] *Pomorskie rody ziemiańskie w czasach nowożytnych*, praca zbiorowa pod red. Włodzimierza Jastrzębskiego, Toruń 2004, s. 161-178) bazując na niewykorzystywanych źródłach archiwalnych opisują rzeczne środowiska oraz pozwalają na ich umiejscowienie w przestrzeni społeczno-kulturowej, społeczno-gospodarczej. Jednocześnie dostarczają szeregu cennych informacji biograficznych.

Jestem także autorem publikacji o nieco zapomnianej postaci polskiej historiografii Bronisławie Dembińskim (*Profesor Bronisław Dembiński – rektor i nauczyciel akademicki w Uniwersytecie Lwowskim*, [w:] *Bronisław Dembiński (1959-1939) wybitny historyk, polityk i działacz społeczny*, praca zbiorowa pod red. Włodzimierza Jastrzębskiego, Toruń 2004, s. 19-46). Wykorzystując nieznane źródła z Archiwów: Uniwersytetu Iwana Franko, Obwodowego we Lwowie i Polskiej Akademii Nauk w Poznaniu, odtworzyłem galicyjski okres jego życia. Rozpoznanie problematyki środowiska historycznego we Lwowie skłoniło mnie do napisania przyczynku pt. *Historycy Uniwersytetu Lwowskiego końca XIX i początku XX w. (wybrane zagadnienia z życia naukowego i społecznego)*, [w:] *Znani i nieznani dziewiętnastowiecznego*

Lwowa. *Studia i materiały* pod red. Marka Przeniosło i Lidii Michalskiej-Brachy, Kielce 2007, s. 115-130.

Od 2013 roku przygotowuję, z grupą byłych studentów hebraistyki, do druku niezwykle interesujące wspomnienia w lat drugiej wojny światowej, związanego z Kujawami i Wielkopolską wschodnią Zalmana Klodavskiego. Pierwsze, pt. *Ziemia jeszcze krzyczy*, zostały już przetłumaczone i opatrzone komentarzem, kolejne: *Kamień w polu i inne wspomnienia* są w trakcie opracowywania. Trwają także ustalenia związane z pozyskaniem i wykorzystaniem fotografii i innych materiałów od Ziomkostwa Żydów z Włocławka i okolic w Izraelu. Przewidywany termin publikacji jest przewidywany na przełom roku 2016 i 2017.

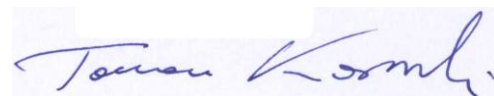
W regionalny charakter badań wpisują się powstałe w ciągu ostatnich kilku lat rozdziały w monografiach niewielkich miast regionu Kujaw, Krajny, Pałuk, Borów Tucholskich (*Tuchola i okolice w latach 1945-1989*, [w:] *Tuchola. Od pradziejów do współczesności*, praca zbiorowa pod redakcją Włodzimierza Jastrzębskiego i Jerzego Szwankowskiego, Bydgoszcz-Tuchola 2010, s. 497-628; *Koronowo w latach 1945-1989*, [w:] *Dzieje Koronowa*, pod redakcją naukową Dariusza Karczewskiego, Koronowo 2009, s. 189-250; *Mrocza w latach 1945-1989*, [w:] *Mrocza. Monografia miasta i gminy*. Praca zbiorowa pod redakcją Sławomira Łanieckiego, T. II. *Dzieje miasta i gminy*, Bydgoszcz 2014, s. 241-317). W styczniu 2015 roku złożyłem do druku na zlecenie Muzeum Solca im. Księcia Przemysła w Solcu Kujawskim trzy rozdziały (łącznie 220 stron znormalizowanego maszynopisu) mającej ukazać się w drugiej połowie 2015 roku monografii Solca Kujawskiego (*Solec Kujawski w okresie międzywojennym 1920-1939*, *Solec Kujawski w latach wojny i okupacji 1939-1945*; *Solec Kujawski w latach 1945-1989*). Rozpoczynam także prace, z terminem realizacji zlecenia do września 2016, nad rozdziałem obejmującym okres 1945-1975 historii powiatu nakielskiego: *Na pograniczu Krajny i Pałuk. Dzieje powiatu nakielskiego*.

Pochodną badań nad niewielkimi miastami regionu jest zwrócenie uwagi na często marginalizowany fragment życia kulturalnego, jakim jest historia muzyki. Problematyce tej poświęcono kilka artykułów (*Twórcy i animatorzy muzyki wyznania mojżeszowego na Kujawach w XIX i XX wieku*, [w:] *Twórcy i animatorzy muzyki na Pomorzu i Kujawach*, Bydgoszcz 2002, s. 147-158; *Udział wydarzeń muzycznych w życiu kulturalnym Żydów na Kujawach i Pomorzu w latach 1918/20-1939*, [w:] *Wydarzenia Muzyczne na Pomorzu i Kujawach*, Bydgoszcz 2006, s. 265-274; *Życie muzyczne Koronowa w latach 1945-2005*, [w:] *Wydarzenia Muzyczne na Pomorzu i Kujawach*, Bydgoszcz 2006, s. 107-114; *Oprawa muzyczna imprez społeczno - politycznych w miastach Pomorza i Kujaw w latach 1918/20-*

1939, [w:] *Muzyka i polityka na Pomorzu i Kujawach*, pod redakcją Aleksandry Kłaput-Wiśniewskiej, Bydgoszcz 2011, s. 29-46).

Poza wymienionymi publikacjami jestem także współredaktorem trzech prac zbiorowych: *Kultura Pamięci. Studia i szkice* pod redakcją Aldony Chlewickiej i Tomasza Kawskiego, Bydgoszcz 2013 „Wydawnictwo UKW Bydgoszcz”, ss. 292; *Ludzie, idee, wojny. Studia z dziejów Europy Środkowoschodniej. Księga Pamiątkowa z okazji siedemdziesiątej rocznicy urodzin profesora Włodzimierza Jastrzębskiego*, pod red. Tomasza Kawskiego i Jacka Maciejewskiego, Bydgoszcz 2009 „Wydawnictwo Uniwersytetu Kazimierza Wielkiego”, ss. 357; *Uniwersytet Kazimierza Wielkiego w Bydgoszczy. 40 lat Uczelni 1969-2009. WSN-WSP-AB-UKW*, Bydgoszcz 2010 „Wydawnictwo UKW”, ss. 426. Pierwsza z nich jest konsekwencją zorganizowanej w Bydgoszczy, przy współpracy z Biblioteką Uniwersytetu Kazimierza Wielkiego w dniach 14-15 listopada 2011 roku, Ogólnopolskiej Konferencji pt. *Kultura Pamięci*. Jej zorganizowanie wiązało się m.in., podjęciem próby opisu stanu badań w tym względzie, przy okazji uruchomienia Archiwum Historii Mówionej (<http://pamiecybydgoszczan.ukw.edu.pl/>). W projekcie tym odegrałem rolę konsultanta naukowego i członka rady programowej.

W podobnej roli występowałem w latach 2006-2009 działając społecznie na rzecz „Fundacji Kultury Yakiza”, która stała się właścicielem budynku byłej synagogi w Fordonie. Na jej potrzeby przygotowałem analizy historyczno-archiwalne, które posłużyły do przygotowania planów renowacji zabytkowego obiektu. Dzięki nim udało się aplikować o środki finansowe, które umożliwiły przeprowadzenie częściowego remontu synagogi. Przy okazji gromadzonych doświadczeń byłem współorganizatorem odbywającego się w dniach 15-16 listopada 2008 roku w Bydgoszczy, sympozjum: *Renowacja i rewitalizacja synagog i kirkutów w Europie Środkowo – Wschodniej* podczas którego wygłosiłem referat – *Żydowskie cmentarze i synagogi w centralnej i północnej Polsce. Lata 1918/20 – 1939, 1945 – 2008. Analiza porównawcza*. Po przejęciu w 2013 roku praw własności do budynku fordońskiej synagogi przez Fundację dla Uniwersytetu Kazimierza Wielkiego pełnię rolę konsultanta naukowego do spraw rewitalizacji obiektu. Także na potrzeby pełnomocników Komisji Rabinicznej do Spraw Cmentarzy przygotowywałem w ostatnich 5-6 latach kilka opinii o cmentarzach żydowskich na terenie Kujaw.

Tomasz Kawski